

ADABIYOTSHUNOSLIK. TARJIMASHUNOSLIK
LITERATURE. TRANSLATION STUDIES

Bahriddin Umurzoqov

(Toshkent, O'zbekiston)
bahrumr_nur@mail.ru

**Faxruddin Aliy Safiyning “Rashahot”
asarida qo'llanilgan janrlar va adabiy
ilmlar**

Abstrakt

XIV-XV asr Hirot adabiy muhitida o'zining betakror ijodi, otashnafas she'rlari, tarbiyaviy ruhdagi dostonlari, irfoniy nasriy asarlari bilan tanilgan zullisonayn ijodkorlar talaygina. Bu ijodkorlar asrlar davomida forsiy va turkiy she'riyatning yuksalishiga kuchli ta'sir ko'rsatib keldilar. Ana shunday ijodkorlardan biri, o'zidan boy ilmiy-adabiy meros qoldirgan yetuk manolibnavis va tazkiranavis olim Faxruddin Aliy Safiy ibn Husayn Voiz Koshifiy Hiraviy (1463–1533)dir.

Faxruddin Aliy Safiy ijodi Nizomiy Ganjaviy, Sa'diy Sheroziy, Xoqoniy Shirvoni, Imomiddin Nasimiy, Mavlono Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy kabi zabardast ijodkorlarning boy adabiy meroslari asosida shakllangan va rivojlangan. Aliy Safiy turkiy, fors va arab tillarini mukammal egallagan va uch tilda mahorat bilan qalam tebratgan adibdir.

Ushbu maqolada Faxruddin Aliy Safiy ibn Husayn Voiz Koshifiy Hiraviyning Xoja Ubaydulloh Ahrorga bag'ishlab yozgan “Rashahot aynul-hayot” (“Hayot bulog'i tomchilari”) asari, undagi badiiy ifoda va talqin uslubi, ijodkorning o'z asarida qo'llagan she'riy janrlari, she'riy va badiiy san'atlar, balog'at ilmiga tegishli baroat-i istihlol, ya'ni husn-i ta'lil san'ati, adabiy ilmlar, xususan, bayon ilmi, tashbih, kinoyali tashbih, muhoraza ilmi va boshqa kabi xususlar bilan bog'liq ijodkorning badiiy mahorati masalalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: manolib, janr, badiiy san'atlar, baroat-i istihlol, husn-i ta'lil, adabiy ilmlar, bayon ilmi, tashbih, kinoyali tashbih, muhoraza ilmi.

The Usage of Genres and Literature in “Rashakhot” by Fakhruddin Ali Safi

Abstract

In the literary environment of the XIV-XV centuries in Herat, there are many bilingual writers known for their unique works, fiery poems, epics in the educational spirit, works of mystical prose. These poets have strongly influenced the rise of Persian and Turkish poetry over the centuries. One such author is Fakhruddin Ali Safi ibn Husayn Waiz Kashifi Hirawi (1463–1533), a prominent *manaqibnavis* and *tazkiranavis* scholar who left a rich scientific and literary legacy.

The work of Fakhruddin Ali Safi was formed and developed on the basis of the rich literary heritage of such great artists as Nizami Ganjavi, Saadi Shirazi, Haqqani Shirvani, Imamiddin Nasimi, Mavlono Abdurahman Jami, Alisher Navoi. Ali Safi is a writer who speaks Turkish, Persian, and Arabic fluently and is fluent in three languages.

This article, Fakhruddin Ali Safi ibn Husayn Waiz Kashifi's work “*Rashahot aynu-l-hayat*” (“Drops of the spring of life”) dedicated to Khoja Ubaydullah Ahror, the style of artistic expression and interpretation in his work, the author's own work Poetry genres, poetic and artistic arts, *baroat-i istihlol*, ie the art of *husn-i talil*, literary sciences, in particular, the science of narration, assimilation, satire issues of the artist's artistic skill related to such topics as rhetoric, martial arts, and so on are analyzed.

Key words: *manaqib*, genre, poetic arts, *baroat-iistihlol*, *husn-i talil*, literary sciences, narrative science, assimilation, satirical assimilation, science of *murahaza*.

Kirish

Sharq mumtoz adabiyoti teran mazmun-mohiyatga, ulug' ma'rifatga yetaklovchi, kuchli ta'sirga ega nafis adabiyotdir. Bu adabiyot, eng avvalo, sog'lom ishonch-e'tiqod, pokdomonlik, husni xulq, yuksak insoniy fazilatlarning oliy samarasi o'laroq, ulug' iste'dodlarning bir-biriga beg'araz, ijodiy musobaqalari va ta'sirlari natijasida paydo bo'lgan. Shu sababdan mumtoz adabiyotimizga, uning bebaho asarlariga qiziqish so'nggi yuz yillikda yanada ortib, tadqiq etilib borilmoqda. Ana shunday jahon madaniyati va fani taraqqiyotiga o'z ijodi bilan ulkan hissa qo'shgan ajdodlarimizdan biri Faxruddin Aliy Safiy ibn Husayn Voiz Koshifiy Hiraviydir (vaf. 939/1533). Uning ijodi dunyoviy va diniy ilmlarning turli sohalarini qamrab olgani bilan qimmatlidir. Faxruddin Aliy Safiy asarlari,

xususan, uning "Rashahot aynu-l-hayot" ("Hayot bulog'i tomchilari")¹ asarida yuksak fazilatli insonni tarbiyalash, yoshlarni sog'lom e'tiqod va ma'rifat orqali pok axloqqa targ'ib qilish g'oyalari o'z ifodasini topgan. Shu nuqtai nazardan, shoir va olimning tasavvufiy mavzuni qanday, qaysi manbalar asosida yoritgani, e'tiqodining asosini, ma'naviy dunyosini uning badiiy va diniy asarlari asosida ochib berish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavlono Faxruddin Aliy Safiy o'z davrining yetuk allomalaridan, mumtoz adabiyot vakillaridan biri hisoblanadi. Faxruddin Aliy Safiy Hiraviyga olamshumul mashhurlik olib kelgan asar bu uning "Rashahot" asaridir.

"Rashahot"da badiiy ifoda va talqin

"Rashahot" asari manolib (arabcha – منافب) janrida yozilgan bo'lib, hijriy 909 (mil. 1503–1504-yy.) yilda yozilgan. Asar garchi Xoja Ubaydulloh Ahror Valiyga (1404–1490) bag'ishlab yozilgan bo'lsa-da, ammo unda Xojagon tariqatiga mansub uch yuzdan ortiq mashoyixning hayoti, faoliyati va so'zlari tafsilotli keltirilgan. "Rashahot"da xojagoniylar tariqati usul-odobi, qonun-qoidalari mukammal bayon qilingan. Xojagon tariqati asoslarini o'rganishni maqsad qilganlarga asar asrlar davomida qo'llanma vazifasini o'tab kelgan. Asar muqaddimasida bayon qilinganidek, qasovat-i qalb (toshqotgan ko'ngil egalari, toshbag'ir kimsalar)ni g'aflat uyqusidan uyg'otish yoki yuksak insoniy fazilatlardan mahrum o'lgan qalblarga ma'nan jon baxsh aylash maqsadida Aliy Safiy o'z asari nomini "Rashahoti aynu-l-hayot" (arabcha – رشحات) – "Hayot bulog'i tomchilari" deb atagan. Asar oxiridagi *"Omad "Rashahot"i mokasiyru-l-barakot, Chun ob-i Xizr munfajir az ob-i hayot..."* (Barakalarga to'la bo'lgan bizning "Rashahot" asarimiz, Hayot bulog'idan otilib chiqqan Xizr suvi edi...) deb boshlangan ruboiy ham ana shu ma'noga ochiq dalolat qiladi.

Aliy Safiy ana shu maqsadda oliy tariqat, ya'ni Xojagon yo'li haqidagi muhim ma'lumotlarni jamlagan va xojagoniy zotlar haqida mustaqil, yaxlit, betakror qomusiy mazmundagi asar yozishga muvaffaq bo'lgan.

"Rashahot"ga qadar ham tariqat shayxlari hayoti va faoliyatiga oid Aliy Safiyning zamondoshlari va hamshaharlari Mavlono Abdurahmon Jomiy (vaf. 898/1492) "Nafohatu-l-uns min hadaroti-l-quds" (Qudsiy maqomlardan unsiyat epkinlari) asarini forsiyda, Alisher Navoiy (vaf. 907/1501) esa "Nasoyimu-l-mahabba

¹ Bundan keyin "Rashahot" tarzida beriladi.

min shamoii-l-futuvva" (Ulug'lik xushbo'yliklarini taratuvchi muhabbat shabadalari) asarini turkiy tilda yozishgan. "Nafohatu-l-uns" asari arab va ajam mashoyixi tazkirasi, "Nasoyimu-l-mahabba" asari esa, asosan, turkiy mashoyix tazkirasi hisoblanadi. "Rashahot" esa Xojagon mashoyixi manqib-i bo'shlig'ini to'ldirgan yagona asar sifatida mustaqil ijod namunasidir. To'g'ri, "Rashahot"dan oldin ham manqib janrida, masalan, "Manqib-i Xoja Yusuf Hamadoniy", "Manqib-i Xoja Abdulkholiq", "Manqib-i Xoja Bahouddin" kabi ko'plab asarlar yozilgan, ammo ular deyarli bitta shaxs, ya'ni bitta shayx hayoti va faoliyatiga bag'ishlangan edi.

Aliy Safiy asari muqaddimasi va undagi uch katta bob orqali uch yuzdan ortiq tarixiy shaxs – xojagoniy solih zotlar haqida g'oyat qimmatli ma'lumotlarni tafsilotli bayon qilgan. Mana shu jihatdan ham "Rashahot" asari qomusiy ahamiyatga ega ilmiy-adabiy manba, she'riy janrlar o'ziga xos tarzda qo'llanilgan nasriy asar, manqib janrining yetuk namunalardan biri hisoblanadi.

"Rashahot"da she'riy janrlar

"Rashahot" asari mumtoz adabiyotimiz badiiy nasrining yetuk namunasi sifatida e'tirofqa loyiq. Ammo undagi she'riy janrlar va san'atlar alohida tadqiqot mavzusi sifatida o'rganilgan emas. Aliy Safiy iste'dodli shoir sifatida asar shakli va mazmunini boyitishda she'riy janrlar va san'atlardan unumli foydalangan.

"Muqaddima" qismida masnaviy janriga oid 6 baytdan iborat she'r o'rin olgan. "Maqola" qismi turli janrlardagi 106 ta she'rdan tashkil topgan bo'lib, ular jami 212 baytni tashkil qiladi.

"Muqaddima"da muallif qalamiga mansub 3 bayt (6 misra) mavjud bo'lib, u masnaviy janrida yozilgan. "Maqola" qismida esa jami 107 ta she'r keltirilgan, bulardan 4 tasi g'azal, 3 tasi qasida, qolganlari qit'a va ruboiy janrlarida yozilgan she'rlardan iborat. "Maqsad-i avval" deb nomlangan birinchi fasl (ya'ni, birinchi bob)-da keltirilgan she'rlar soni 7 ta, baytlar soni 13 ta bo'lib, ular jami 26 misrani tashkil etgan. Bu qismda o'ndan ortiq shaxs vafotiga bag'ishlab yozilgan ruboiy-she'rlarni ko'ramiz. Ular "ta'rix" deb nomlangan. Bu "ta'rix" she'rlarining yakuniy misrasining oxirgi jumlasini yoki oxirgi so'zi abjad hisobiga aylantirilsa (ya'ni, arabiy harf uning muqobili bo'lgan, uni ifodalaydigan xos sanoq songa aylantirilsa), hosil bo'lgan sanoq son o'sha shaxsning vafoti sanasini ifodalaydi. Masalan, Abdurahmon Jomiyning vafoti sanasiga Qur'on-i karim oyati bilan ta'rix chiqarilganini ko'ramiz: "... *Va man daxalahu kona ominan!*" (Oyati karimaning ma'nosi: Kimki uning ichiga, ya'ni

Ka'ba-i muazzama – Masjid-i Haromning ichiga kirdi, demak, u har qanday xavf-xatardan omonda (bo'ldi). Ushbu arabiy ibora abjad hisobi bilan hisoblansa, 1492 bo'ladi. Bu Abdurahmon Jomiyning vafot sanasidir.

"Maqsad-i duvvum" deb nomlangan ikkinchi bobda mavjud she'rlar jami 47 ta bo'lib, ular 94 baytdan iborat. Bu she'rlardan 6 tasi fard (bir misradan iborat she'r) janriga oid, qolgan she'rlar qit'a va ruboiy janrlarida yozilgan she'rlardir. Bir misra she'r bilan bir katta qasida ma'no-mazmunini ifodalash mumkin. Xoja Ubaydulloh Ahror ko'pincha fard aytish bilan biron shaxs haqida yoki bu voqeaga o'z nuqtai nazarini, fikrini bildirar ekan, buni fard aytib bayon qilish bilan kifoyalanganini ko'ramiz. Bundan maqsad esa bir og'iz so'z bilan o'z fikr-mulohazasini atrofdagi insonlarga bildirib qo'yishdir. Masalan, "*Na'ra kamtar zan, ki nazdik ast Yor*" (Mazmuni: Kamroq na'ra tort, chunki Yor yaqiningdadir, ya'ni Alloh taolo sendan uzoqda emas. U senga ma'nan juda ham yaqindir. Hatto U sening shoh tomiringdan – jon tomiringdan ham senga yaqinroqdir!).

Va nihoyat "Rashahot"ning "Xotima" qismida she'rlar jami 2 tani tashkil qilgan. Ulardan birinchisi bu Mavlono Abdurahmon Jomiyning Xoja Ubaydulloh Ahror Valiyning vafotiga bag'ishlab yozgan katta qasida-marsiya (ta'ziyanoma)sidir. Ikkinchi she'r Aliy Safiy qalamiga mansub ta'rix (ruboiy) bo'lib, unda "Rashahot"ning tamomlanishi abjad bilan ifodalangan.

Aliy Safiy manoqibnavis va shoir sifatida "Rashahot" asari-ning matnida mazmun bilan bir qatorda badiiyatga, xususan, poetik mukammallikka ham alohida e'tibor bergan. Asarning uzoq muddatda yozilgani, ya'ni o'n yetti yillik muddatda tamomlangani ham bunday muvaffaqiyatni ta'minlashga xizmat qilgan. U nasrda balog'at, fasohat usullarini o'z o'rnida va me'yorida qo'llay olgan bo'lsa, nazmda vazn, qofiya, radif kabi unsurlarini mohirona qo'llab, badiiy san'atlardan ham unumli foydalangan:

*Omad "Rashahot"i mo kasiyru-l-barakot,
Chun ob-i Xizr munfajir az ob-i hayot.
Yoband muhosibon-i sanjiyda sifot,
Ta'rix-i tamomash az huruf-i رِشحات*

(Barakalarga to'la bo'lgan bizning "Rashahot" asarimiz,
Hayot bulog'idan otilib chiqqan Xizr suvi edi.
Yoqimli sifatlarga ega bo'lgan hisobdonlar,
Uning yozilish tarixini رِشحات harflaridan topurlar).

Ushbu misralar uning shoirona iste'dodi bilan birga abjad

(arabiy harflar bilan son-sanoqni ifodalash ilmi) orqali ta'rix yozish qobiliyatini ham namoyon etadi. Asar nomi (رَشَاحَات) o'sha asarning yozib tugallangan sanasini, ya'ni hijriy 909-sanani bildirib, ijodkor mahoratini ko'rsatadi. Shuni alohida ta'kidlash o'rinliki, birinchidan, Aliy Safiy o'zining otasi Husayn Voiz Koshifiy kabi deyarli barcha asarlariga abjad hisobida maqtov va e'tirof etishga arziydigan ta'rixlar yozgan. Ikkinchidan, balog'at va fasohat ilmlarini chuqur egallagan bu ijodkor ta'rix janrida zamondoshlari va o'zidan keyingi ijod ahli orasida ancha peshqadam bo'lgan. Bu xususda biz yuqorida asardan misollar keltirdik. Binobarin, "Rashahot"da muallif uslubiga xos badiiy tasvir usullari asar badiiyatini oshirishga xizmat qilgan.

"Rashahot"da qo'llanilgan badiiy san'atlar

"Rashahot" muqaddimasida Aliy Safiy براعة الإستهلال ("baroat-i istihlol") san'atini mohirona qo'llagan. Bunda uning muxotab (suhbatdosh, kitobxon)ning diqqatini tortadigan, kalom (so'z, gap)-ga va umuman, asarga qiziqish uyg'otadigan balog'atli jumlarlar tuzgani katta ahamiyat kasb etgan. Zero, ibtidoning eng yaxshisi "baroat-i istihlol"ga ega bo'lgan kalom (jumla)dir.

"Husni ta'lil"ning nima ekanligini anglashimiz uchun quyidagi ma'lumotga diqqat qilishimiz lozim bo'ladi. Atoulloh Husayniy o'z asari "Badoyi'u-s-sanoyi"da quyidagi hikoyatni keltirgan: "Abu Muqotil Zarir quyoshning Mezonga o'tar kuni bo'lgan Mehrjon (ya'ni, Navro'zga o'xshagan kun, hosil bayrami)ning birinchi kunida o'sha zamon hokimi bo'lgan Do'iy Alaviy huzuriga kirib keldi va unga ushbu baytni o'qidi:

لا تقل بشرى و لكن بشریان عزة الداعى و يوم المهرجان

(Mazmuni:

Dema "Bir xushxabar!", balki ikki xushxabardur:

Do'iyning aziz bo'lgan kuni va mehrjon kuni(ning kirib kelishi).

Do'iy shoirning so'zlaridan yomon fol oldi va "Ey, ko'r (so'qir)! Mehrjon kunini shunday so'zlar bilan boshlaydimi?" dedi. Ba'zilarining aytishicha, u shoirni tashqariga olib chiqib tashlashni va unga ellik tayoq urishni buyurdi va dedi: "Adab (uning aqlini kiritib qo'yish, ya'ni jazolash) uni mukofotlashdan ko'ra yaxshiroqdir" [Хусайний 1981, 253-254].

Ma'lumki, kalom (gap-so'z) aytishdan biron maqsad bo'ladi. Agar so'zlovchi so'zining avvalini shu maqsadga mos ravishda boshlasa, "baroat-i istihlol" san'atini qo'llagan hisoblanadi. Arab balog'atida bu san'atning bir turida maqsad to'g'ridan-to'g'ri aytilmay,

nozik ishoralar vositasida ifodalanishi ta'kidlanadi [Рустамий 2019, 94]. "Baroat-i istihlol" ning bu turini ajam olimlari "husn-i ta'lil" yoki "husn-i ibtido san'ati" deb alohida nom bilan ataganlar [Хусайний 1981, 252].

Aslini olganda bu badiiy san'at, ya'ni "husni ta'lil" Qur'on-i karim uslubidir. Chunki Qur'on-i karim avvalida uning jamiki maqsadiga ishora qilish bor. Masalan, barchamizga ma'lumki, Kalomulloh "Fotiha" surasi bilan boshlangan va ushbu muborak surada eng avvalo Islomga, ya'ni tavhid (Yaratuvchining yakka-yu yagonaligi)ga, so'ngra Qur'on mavzulari (payg'ambarlarning qissalari va hukm oyatlariga da'vat (chaqiriq) borligini ko'ramiz. Qur'oni karimdagi barcha yuzlab tavhid oyatlari, ahkom va qissalarga nozik ishora "Fotiha" surasida mavjuddir. Shunga ko'ra, so'zini "Fotiha" surasi bilan boshlagan kishi so'zini Qur'oni karim bilan boshlagan bo'lur. Chunki "Fotiha" surasi "Qur'onning onasi, asosi" haqida hadislar vorid bo'lgan (rivoyat qilingan)dir. "Fotiha" deb nomlanishiga sabab ulug' sura bo'lgani uchun, shuningdek, bu muborak sura Qur'onning avvali, ya'ni ochuvchisi bo'lganidir.

"Rashahot" asarining basmala va hamd, ya'ni "Bismilloh..." va "al-hamdu lilloh..." bilan boshlangani "baroat-i istihlol" san'atidan, boshqacha qilib aytganda "husn-i ta'lil" badiiy san'atidir:

بسم الله --- الحمد لمن رش رشحات الحقايق و الحكم على قلوب العارفين بفيضه
---الاقდس الاقدم و الصلوة على المظهر الاتم

(Tarjimasi: ar-Rahmon ar-Rahim Alloh taolo nomi bilan. Hamd, ya'ni maqtoqlar bo'lsin O'zining muqaddas va qadim fayzi ila orif bandalarining qalblariga hikmatlar va haqiqatlarning tomchilarini yog'dirgan Zot - Allohgakim, ...)

Aliy Safiy nafaqat "Rashahot"da, boshqa barcha asarlari avvalida ham badiiy san'atlardan ko'proq husn-i ta'lilni mohirona qo'llagan. Ammo "Rashahot" asarining avvalidagi husn-i ta'lil xuddi Abdurahmon Jomiy asarlari avvalida qo'llanilgan husn-i ta'lillar kabi betakrordir. Demak, bundan shunday xulosaga kelish mumkin: Aliy Safiy Hirot ilmiy-adabiy maktabining yetuk ustozlari Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Husayn Voiz Koshifiy va boshqa ijodkorlar bilan ijodiy musobaqaga kirishgan va natijada yaxshigina muvaffaqiyatga erishgan.

"Rashahot"da bayon ilmi

Nazm va nasrga o'zgacha jozibadorlik bag'ishlaydigan, ijodkorning o'ziga xos qobiliyat va uslubini namoyon etuvchi unsurlardan yana biri bayon ilmi hisoblanadi. Ijodkor bayon

ilmining turlaridan unumli foydalansa, ana shunday muvaffaqiyatga erishadi.

“Rashahot”da ijodkor tashbih, majoz, istiora, kinoya kabi bayon ilmining turlaridan g’oyat o’rinli foydalanganini ko’rish mumkin.

تشبيه Tashbih. Bayon ilmining ilk turi hisoblangan tashbihning ilmdagi eng qisqa ta’rifi - bu bir narsani boshqasiga o’xshatishdir [Зиёуддинова 2001, 47].

Aliy Safiy tashbih san’atini “Rashahot”ning muqaddimasida g’oyat chiroyli, o’ziga xos uslubda qo’llagan. Masalan, u “Hazrat Xoja Ubaydullohdan eshitishga musharraf bo’lganim ma’noli gap-so’zlardan baxtiyor bo’lar edim va ularni quvva-i hofizada (xotirada) “Ka-amsoli-l-lu’lii-l-maknun” (Sura-i Voqea, 22-oyat) saqlar hamda parvarish qilur (ya’ni, unutib qo’ymaslik uchun vaqti bilan yod etib turar) edim”, deb yozgan. Ma’lumki, oyati karimada Jannat hurlari durga o’xshatilgan, ya’ni Jannat hurlari xuddi quyosh nuri tegmagan, hatto begona ko’zlar nazari tushmagan dur-marjon-lar misolidir. Aliy Safiy esa Xoja Ubaydulloh Ahrorning so’zlarini dur-marjonga o’xshatmoqda. Bu o’xshatish bag’oyat balog’atli va fasohatli uslubdadir. Ya’ni, tashbihda yangicha uslub qo’llash, demak.

تشبيه الكناية – تشبيه Kinoyali tashbih. Balog’at ustozlaridan Atoullloh Husayniyga ko’ra mazkur tashbihning ta’rifi bunday: “So’zlaguvchi o’z ko’nglida bir nimani bir nimaga tashbih (o’xshatish) qilur va kalomda tashbih odotini (ya’ni, o’sha o’xshatgan narsasini) keltirmas va mushabbahni (o’xshatgan narsasini) mushabbah bih (o’xshatilgani narsa) lafzi bila ta’bir etar” [Хусайний 1981, 213].

Kinoyali tashbihda o’xshatish va o’xshovchi zikr qilinmaydi [Рустамий 2019, 155-156].

“Rashahot”da 130-baytda tashbihning kinoyali rukni qo’llanilganini ko’ramiz:

*Bar oston-i irodat, ki sar nanihod kas-ye,
Ki lutf-i do’st ba ro’yash darichash nakushud* [Сафий 2004, 350].

(Mazmuni: Kishi irodat (xohish, istak) ostonasiga qadam qo’ymasa, Do’st lutfi uning yuziga darcha ochmaydi.)

“Rashahot”da adabiy ilmlar

“Rashahot” muallifi o’z asarida adabiy ilmlarning o’n ikki turi bo’lgan lug’at (so’zning tildagi mutlaq jihati) ilmi, sarf (so’zning o’zgarishi) ilmi, ishtiyoq (so’z yasalishi) ilmi, nahv (so’zlarning gaplardagi tarkib qoidalari) ilmi, ma’oniy (balog’at va fasohat)

ilmi, bayon (tashbih, majoz, istiora, kinoya kabi uslublar) ilmi, aruz (nazm vaznlari) ilmi, qofiya (misralarning hamohang qilib tugatish qoidalari) ilmi, insho (turli maktub, risola, hujjatlar yozish qoidalari) ilmi, she'r farzi (she'rga baho berish ilmi, tanqid, baholash ilmi), muhoraza (tarixiy voqea va rivoyatlardan, salaflarning so'z va adabiy asarlaridan o'z o'rnida oqilona foydalana bilish ilmi) va rasmu-l-xat (yozuv san'ati, harf shakllari va imlo bilimi)dan unumli foydalangan.

Asarda muhoraza ilmi (tarixiy voqea va rivoyatlardan, salaflarning so'z va adabiy asarlaridan o'z o'rnida oqilona foydalana bilish ilmi)ga dalolat qiladigan yuzlab o'rinlar mavjud. Bularning eng mukammali, shubhasiz, "Vasiyatnoma-i Xoja Abdulxoliq" risolasidir. Toshkent, Tehron va Turkiya qo'lyozma fondlarida "Vasiyatnoma-i Xoja Abdulxoliq"ning risola shaklida o'nlab qo'lyozma nusxalari mavjud.

"Vasiyatnoma-i Xoja Abdulxoliq" risolasi zamonaviy turk tiliga "Abdülhalık-ı Gücdüvanı Hazretlerinin Nasihatları" nomi bilan tarjima qilinib, nashr etilgan [Coşan 2009, 166]. Mazkur nashr nafaqat Istanbul qo'lyozma fondlaridagi nusxalar asosida, balki "Rashahot" matni tarkibidagi "Vasiyatnoma-i Xoja Abdulxoliq dar Odob-i tariyqat" asosida tarjima qilingani ma'lum bo'ldi. Asarni ilohiyot fanlari doktori, professor M.A.Jo'shan zamonaviy turk tiliga tarjima qilgan bo'lib, ushbu tarjimani doktor N.Yilmaz Turkiyada 2009-yilda qayta nashr ettirgan. Ushbu tarjima matnida vasiyatlar soni 36 tani tashkil qilgan [Coşan 2009, 147-152].

Agar "Rashahot"dagi "Vasiyatnoma-i Xoja Abdulxoliq dar Odob-i tariyqat" asarining Eron qo'lyozmasi matni, Turkiya nashri matni bilan qiyoslansa, asarning boshlanishi va tugashida, so'z va iboralarida anchagina farqlar ko'zga tashlanadi. Ammo bu uch vasiyatnoma ma'no-mazmun jihatidan bir xildir. Masalan, Turkiya nashrida "Vasiyatnoma-i Xoja Abdulxoliq" risolasi tarjimasi quyidagicha boshlangan:

"Abdülhalık-ı Gücdüvanı Hazretlerinin Nasihatları

Bu risale şeyhler şeyhi, pırler sultani, veliler kutbu, ulu makamlar, yuksek kerametler, gayb aleminden gelen varıdat ve kutsiy keşifler sahibi, Hacı Abdülhalık Gujduvanı kaddesa-llahu ruhahu-l-aziz tarafından,özlü sözler halinde, tarikat mensuplarından bir mürıde emir buyurulmuş nasihatlerini ihtiva eder.Bahıs konusu mürıdın, Hacı Evliya-ı Kelan olduğu nakledılır.

1. Ey ogulcagızım! Sana vasiyet ederım kı takvayı kendıne şıar edınesın! İbadet cınsından vazıfelerıne sımsıkı sarılesın! Ahvalımı kontrol edesın. Dama, hatalardan korku halinde olasın!.. [Coşan

2009, 166].

“Rashahot” matni tarkibidagi “Vasiyatnoma-i Xoja Abdulxoliq dar Odob-i tariyqat” esa quyidagicha boshlangan:

“Hazrat (Xoja Abdulxoliq) tariqat odoblariga doir “Vasiyatnoma”ni o‘z ma’naviy farzandlari (suyukli shogirdi) Xoja Avliyo-i Kabirga – Alloh mozorini ziyoda nurlantirsin! – atab yozgandirlar, bu vasiyatlarda bisyor foydalar jamlangan bo‘lib, undan barcha solik va muridlarga ko‘pdan-ko‘p manfaatlar bor. Biz ham ajr-u savobga noil bo‘lmoq va muboraklanmoq umidi ila ularning bir qismini bu o‘rinda keltirmoqdamiz.

Rashha. Aytdilarki: Ey, o‘g‘ilcham! Senga ilmni, odobni va barcha holatda taqvo(dor bo‘lmoq)ni vasiyat qilurman. Doimo, sunnati mutohharaga ergashgaysan, sunnat va jamoat mulozimi bo‘lgaysan.

Ey, o‘g‘ilcham! Senga ilmni, odobni va barcha holatda taqvo(dor bo‘lmoq)ni vasiyat qilurman. Doimo, sunnati mutohharaga ergashgaysan, sunnat va jamoat mulozimi bo‘lgaysan. Fiqh va hadis o‘rgangaysan, johil sufiylarga aslo yaqin bormagaysan, ulardan uzoq bo‘lgaysan. Namozni har doim jamoat bilan ado qilgaysan. Shu shart bilanki, imom va muazzin bo‘lmagaysan...” [Сафий 2004,15].

Bu ikki matn bir-biriga qiyoslab ko‘rilganda, Turkiyanashridagi “Vasiyatnoma-i Xoja Abdulxoliq” risolasi “Rashahot” tarkibidagi risoladan tarjima qilinmagani ma’lum bo‘ldi. “Vasiyatnoma”ning turkcha tarjimasidagi vasiyatlar tartibi Eron nusxasi va Ramziy Kobuliy “Vasiyatnoma”sidagi vasiyatlarning ketma-ketligini eslatadi va ularning erkin tarjimasiga o‘xshaydi. “Vasiyatnoma”ning turkcha tarjimasi “Rashahot” tarkibidagi risoladan farq qiladi.

Risola nusxalarining matniy-qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, “Rashahot” tarkibidagi وصیت نامه در آداب طریقت (“Vasiyatnoma-i Xoja Abdulxoliq dar Odob-i tariyqat”) risolasi Eron nusxasi, Ramziy Kobuliy “Vasiyatnoma” nusxalari qo‘lyozmalari va Turkiya nashridan hajman va lafzan va hatto, ma’no-mazmunan ham farq qiladi. Nazarimizda, Aliy Safiy “Vasiyatnoma”ni o‘ziga xos tarzda ixchamlashtirib, uni yangi bir ijod mahsuli shakliga keltirishga imkoniyat doirasida harakat qilgan va bunga erisha olgan.

Umuman olganda, mazkur “Vasiyatnoma-i Xoja Abdulxoliq” “Rashahot”da hikoyat ichida hikoyat tarzida keltirilgan bo‘lib, “Xoja Abdulxoliq G‘ijduvoniyl zikri bayoni” bobida qoliplovchi mazmun-mohiyat ifoda etganini ko‘ramiz. Aliy Safiy mana shu uslub bilan Xoja Abdulxoliq G‘ijduvoniylning Xojagon tariqati odoblarini g‘oyat qisqa, ammo aniqroq, yorqinroq tarzda bayon qilishga muvaffaq bo‘lganki,

"Vasiyatnoma-i Xoja Abdulxoliq" tilga olinganda, asrlar mobaynida mazkur "Vasiyatnoma"ning "Rashahot" tarkibidagi varianti keng istifoda qilib kelingani, iqtiboslar aynan Aliy Safiy variantidan olingani ma'lum bo'ladi. Bularning barchasi Aliy Safiyning tahriri ostida qayta tuzilganini, tartibga solingan "Vasiyatnoma" yangi bir ijod mahsuli bo'lib dunyoga kelganini bildiradi.

Shunday qilib, Aliy Safiy asar tarkibiga "Vasiyatnoma-i Xoja Abdulxoliq"ni kiritgan va uni "Vasiyatnoma-i Xoja Abdulxoliq dar Odob-i tariyqat" deb nomlagan. Mazkur "Vasiyatnoma" mazmunini yanada yorqinroq ochib berishga diqqat qaratgan va o'ziga xos badiiy uslubda uni bayon qilishga muvaffaq bo'lgan.

"Rashahot" asari arab, fors-tojik adabiy tillarining yuksak namunasida bitilgani bilan ham ahamiyatlidir. Bundan "Rashahot" muallifining o'z asaridagi har bir lafzga, ya'ni, so'zning tovush jihati, talaffuziga e'tiborli bo'lganini anglash mumkin. Akademik A.Rustamiyga ko'ra, Ilm-i odob, ya'ni adab ilmlariga taalluqli mazkur ilmlarni egallagan olimgina "adib" deb ataladi. O'z asarlarida, xususan, "Rashahot" asarida adabiy ilmlar, badiiy san'atlarni o'ziga xos qo'llay olgan Faxruddin Aliy Safiy, haqiqatan, XVI asr Hirot ilmiy-adabiy maktabining yetuk adibi, Xojagon tariqatining mohir manonqibnavisidir.

Xulosa

Xulosa o'rnida shuni aytish o'rinliki, Aliy Safiy bu ijod namunasini an'anaviy manonqib janrida o'zining ijodiylik va yangilik yaratish qobiliyati bilan ro'yobga chiqargan. Uning asarni yozishdan asosiy maqsadi Xojagon tariqati, xossatan, Xoja Ubaydulloh Ahror hayoti va faoliyati haqida mukammal asar yozish bo'lsa-da, ammo bu tariqatga ixlos qo'yg'nanlar uchun Naqshbandiya silsilasi tasavvufiy masalalarini o'zida to'la qamragan benazir qo'llanma, agar ta'bir joiz bo'lsa, qomusiy asar yozishga muvaffaq bo'lgan.

Yuqorida aytib o'tilganidek, ijodkor mazmunni to'la-to'kis ochib berish uchun ijod imkoniyatlaridan samarali foydalangan. Bu o'z navbatida ijodkorning asarda tasavvufiy-ma'rifiy, badiiy-estetik maqsadi ushanganidan dalolat beradi. Asarda Xojagon mashoyixining, xossatan, Xoja Ubaydulloh Ahrorning hayoti va faoliyati haqidagi ishonchli ma'lumotlar bayoni Qur'oni karimdan keltirilgan oyatlar, hadisi shariflar, ruboiylar, qit'alar, misralardan keltirilgan holda bir-biri bilan chambarchas bog'langan holda berilgan. Natijada kitobxon rashhalar orqali mufassal ifodalangan Xojagon shayxlari hikmatlaridan ma'naviy oziq oladi. "Rashahot" asarining o'z ichki

ohangi, alohida o'ziga xos ritmi borki, ular fikr va tuyg'ular silsilasini aks ettirishga yo'g'rilgan ijodining o'ziga xosligini ko'rsatib turadi. Rashhalar tom ma'nodagi tasavvufiy-axloqiy va ma'rifiy ruhdagi asarning yuzaga kelishiga xizmat qilgan. Bu esa Aliy Safiyning asarda ko'zlagan maqsadini belgilashda asosiy omil sifatida namoyon bo'ladi.

Mumtoz adabiyot tarixida yozilgan tasavvufiy asarlar – tazkiralar va manoqiblar orasida Aliy Safiyning “Rashahot” asari o'zining yaxlit mavzusi, aniqligi bilan ajralib turadi. Shu bilan bir qatorda Xojagon tariqatining naqshbandiya va yassaviya suluklariga bag'ishlangan yaxlit tasavvufiy-ma'rifiy, ta'limiy xarakterdagi bu kabi boshqa biografik yirik hajmli asar ma'lum emas.

Aliy Safiyning mazkur asaridagi manoqib janriga xos bayon uslubi uning g'oyaviy yetukligiga, maqsad nuqtai nazaridan “Rashahot” da keltirilgan ma'lumotlarning to'g'ri va xolis yoritilishiga zamin yaratgan. Asardagi ma'rifiy, axloqiy-ta'limiy qarashlar birinchi galda komil inson bo'lishga intilish, qalb pokligi, samimiyat, bag'rikenglik, insonparvarlik va ezgulik tamoyili asosida bayon etib berilgan.

Adabiyotlar

- Coşan, Esad M. 2009. *Mehmed Zahid Kotku*. Istanbul: Server iletişim.
- Хусайний, Атоуллоҳ. 1981. *Бадойиғу-с-санойиғ*. Форсчадан А.Рустамов таржимаси. Тошкент.
- Ўрта аср Шарқ алломалари энциклопедияси. 2016. Самарқанд.
- Рустамий, Салима. 2019. *Ўрта асрлар балоғат илмида тилшуносликка оид қарашлар*. Тошкент.
- Сафий, Фахруддин Али. *Рашаҳот*. Қўлёзма. № 33/2. 122 а саҳифа. ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи фонди.
- Сафий, Фахруддин Али. 2004. *Рашаҳоту айнил-ҳаёт*. Тошкент: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти.
- Зиёуддинова, М. 2001. *Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг “Мафотиҳ ал-улум” асарида поэтика* (Аруз, қофия, бадийят илми истилоҳлари тарихига оид). Тошкент.
- شرح راموز الاحاديث- لوامع العقول ، ص

References

- Coşan, Esad M. 2009. *Mehmed Zahid Kotku*. Istanbul: Server iletişim.
- Husajnij, Atoullloh. 1981. *Badojiu-s-sanoji*. Forschadan A.Rustamov tarzhimasi. Toshkent.
- Urta asr Sharq allomalari jenciklopedijasi. 2016. Samarqand.
- Rustamij, Salima. 2019. *Urta asrlar balogat ilmida tilshunoslikka oid qarashlar*.

Toshkent.

Safij, Fahriddin Ali. *Rashahot*. Quljozma. № 33/2. 122 a sahifa. UzR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabijot muzeji fondi.

Safij, Fahriddin Ali. 2004. *Rashahotu ajnil-hajot*. Toshkent: Abu Ali ibn Sino nomidagi tibbiyot nashriyoti.

Zijouddinova, M. 2001. *Abu Abdulloh al-Horazmijning "Mafotih al-ulum" asarida pojetika* (Aruz, qofija, badiijati ilmi istilohlari tarixiga oid). Toshkent.

شرح راموز الاحاديث- لوامع العقول ، ص

Muallif haqida: *Umurzoqov Bahriddin Safarovich* – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti.

Iqtibos uchun: Umurzoqov, B. S. 2020. "Faxruddin Aliy Safiyning "Rashahot" asarida qo'llanilgan janrlar va adabiy ilmlar". *Ozbekiston: til va madaniyat* 4: 47–59.

About the author: *Bahriddin S. Umurzoqov* – Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences, Tashkent State University of Oriental Studies.

For citation: Umurzoqov, B. S. 2020. "The Usage of Genres and Literature in "Rashahot" by Fakhriddin Ali Safi". *Uzbekistan: Language and Culture* 4: 47–59.